

**МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ
ІСТОРІЇ ЗЕМЕЛЬНОГО РИНКУ В УКРАЇНІ
другої половини ХІХ — початку ХХ ст.**

У статті висвітлюються проблеми методології та методики історичного пошуку історії функціональності земельного ринку України у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.

Ключові слова: *методологія, методика, земля, Україна, ринок.*

В статье освещаются проблемы методологии и методики исторического поиска истории функциональности рынка земли Украины во второй половине ХІХ — начале ХХ века.

Ключевые слова: *методология, методика, земля, Украина, рынок.*

The problems of methodology and methods of historic search of the history of functioning of the land market of Ukraine in the second half of the 19-th to the beginning of the 20-th century is elucidated in the article.

Keywords: *methodology, methods, land, Ukraine, market.*

Важливою складовою перетворень, пов'язаних із переходом пострадянського суспільства у його новий якісний стан, є відновлення приватновласницьких форм землеволодіння і землеустрою. З прийняттям першого Земельного Кодексу України 13 березня 1992 р. земля в Україні була об'явлена такою, що може перебувати у приватній власності. Сьогодні це право гарантується Конституцією України. В її статті 14-й із цього приводу зазначається: «Земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Право власності на землю гарантується»¹. Але оскільки право власності, як таке, за своєю юридичною природою є правом абсолютним, воно передбачає право господаря вільно розпоряджатися об'єктом своєї власності, в тому числі й землею. Однак сучасні землевласники в Україні досі позбавлені таких повноважень, зокрема щодо ділянок сільськогосподарського призначення, на які продовжує діяти мораторій щодо відчуження останніх. Однією з важливих умов зняття такого мораторію є прийняття Верховною Радою України закону «Про ринок земель». Однак, хоча подібних проектів існувало багато, жоден з них так і не був прийнятий. Тим часом залишила нам чимало прикладів позитивного вирішення подібних проблем у минулому. У цьому переконує наявність у пореформений період земельного ринку в межах Російської імперії, а одночасно і самостійного ринку землі в Україні, на що вказують відповідні дослід-

ження останніх років². Творче використання історичного досвіду попередніх поколінь, без сумніву, має допомогти молодій українській державі у вирішенні її сучасних проблем. У даному повідомленні зроблено спробу зупинитися на методологічних і методичних аспектах дослідження історії земельного ринку в Україні другої половини XIX — початку XX ст.

Під методологією взагалі слід розуміти вчення про наукові методи пізнання світу, його філософсько-теоретичну основу, систему принципів підходу до вивчення процесів і явищ об'єктивної реальності. Відповідно до цього методологію історії становить сукупність теоретичних принципів пізнання історичного процесу. У ній органічно поєднуються методика історичного дослідження, узагальнення історичних подій і фактів та встановлення причинно-наслідкових зв'язків між ними й обумовленість, сутність їх, закономірність розвитку суспільства тощо. Тривале співіснування і протиборство різних суспільно-політичних систем та ідеологій призвело до появи різних методів пізнання світу в цілому й вивчення історії зокрема. Все це в умовах пострадянської доби помітно утруднило формування сучасних методологічних концепцій об'єктивного вивчення історії, в тому числі й української. Як влучно зауважив один із провідних українських істориків пострадянської доби О. Реєнт, сучасна історична наука не має сьогодні «чітких наукових засад апробованого методологічного інструментарію, а той методологічний вакуум, який виник після тотального осуду марксистської спадщини, заповнюється надто повільно»³. Водночас, не можна не погодитися з тими дослідниками, які вважають, що було б щонайменше необачно відкидати з порога здобутки істориків марксистської школи⁴, що слід зважено оцінити, вписати українську марксистську спадщину в національний історіографічний процес⁵. Враховуючи це, при вивченні історії земельного ринку в Україні здійснено спробу шляхом порівняльно-аналогічного методу оптимізувати методологію наукового пошуку, синтезувавши досягнення попередніх та сучасних методологічних шкіл і напрямів.

Проблема виникнення та сутності земельного ринку в Україні, його вплив на людину і суспільство, як процес переходу людства до чергової стадії суспільного розвитку, як прогрес у регулюванні земельних технологій, як впровадження у соціальну діяльність, та пов'язані з ним політико-правові й економічні процеси, належать до числа найважливіших і ключових. Їх теоретичне осмислення сьогодні є й об'єктивною потребою, і необхідною умовою для подальшої розбудови держави, суспільства та науково обґрунтованого управління соціальними процесами. Особливої гостроти набули фундаментальні проблеми розвитку земельного ринку та соціального управління у цих відносинах, пов'язані насамперед зі зміною нових поглядів на їх зміст, обумовлених впливом сучасних досягнень науки і техніки на стиль мислення фахівців і вчених у галузі гуманітарних наук. Таких проблем чимало. Проте серед них можна виділити ті, які мають загальнометодологічний характер, а отже, багато в чому обумовлюють вирішення інших. Нині все гостріше відчувається інтенсивність процесів зміни нової гуманітарної, у тому числі історичної, парадигми, формування нових поглядів, заснованих на виявленні зв'язків реального світу із

розвитком суспільства. Вченими різних наукових напрямів і шкіл здійснюється дослідження розвитку, взаємозв'язків та взаємовпливів базових концепцій нових природничо-наукових поглядів, таких, як загальна теорія систем, синергетика, інформатика тощо, на зміни в уявленні й розумінні правового простору життя і діяльності людини у сфері земельних відносин.

Як в Україні, так і за кордоном, широко аналізуються взаємозв'язки проблем, пов'язаних зі зміною традиційних уявлень про реформування земельного ринку, про власність на землю, як про ідею справедливості розвитку держави, механізму захисту прав, свобод та інтересів землевласників, із реальними парадоксами нормативної системи права, як політичної надбудови, що фактично закріплює різні форми нерівності, зокрема, земельної. Водночас знайомство з характером ринково-поземельних відносин у межах тих українських земель, які входили до складу Російської імперії та відповідною історіографічною і джерельною базою, переконує в необхідності їх аналізу з позицій порівняння, модернізаторства і традиціоналізму, гуманізму й плюралізму як важливих соціальних факторів і процесів другої половини XIX — початку XX ст. Історіографічний контекст діяльності на земельному ринку, що, безумовно, впливає практично на усі сфери державно-соціального розвитку, вимагає виготовлення нових науково-методологічних засобів дослідження і моделювання процесів, що відбувалися і можуть відбутися у майбутньому. В умовах формування нового устрою земельних відносин такий підхід обумовлений тим, що еволюція земельного ринку включається в цю складну екосферу не тільки як її творець та системо утворюючий чинник, а й, одночасно, як її рядовий елемент, а часом і жертва надскладних морально-етичних та соціокультурних взаємозв'язків, що закріплюються в системі земельних відносин через нормативні важелі. Це означає, що методологія його дослідження передбачає аналіз передумов виникнення, формування та еволюції земельного ринку в Україні на основі саме таких чинників, які мали помітний вплив на функціонування й характер тих явищ, подій і процесів, які є предметом дослідження. По-перше, це регіональні особливості функціонування земельного ринку, його складових (попит і пропозиція, ринковий обіг землі, її вартість та ціна) та рушійних сил (категорії власників) на тих українських землях, які опинились у складі Російської імперії і в яких поєдналися три геополітичні, соціокультурні й економічні простори: західноєвропейський, східноєвропейський і середземноморський⁶. По-друге, це природа в тому чи іншому районі України з його кліматичними умовами, географічним розташуванням, особливістю ґрунтів тощо. По-третє, це характеристика населення не лише за його демографічними та соціальними показниками, але й за ментальністю та психологічними особливостями. По-четверте, по ходу зовнішніх обставин, без яких регіональна розвідка втрачає свій органічний зв'язок із загальноісторичним процесом.

Застосування поняття «земельний ринок України» передбачає пізнання умов виникнення останнього і тенденцій його поступу у процесі оновлення суспільного буття на фоні та у зв'язку з іншими процесами у певному просторі й часі. Шляхом комплексного застосування історико-аналітичного, структурно-

логічного та системно-статистичного методів встановлено, що земельний ринок є складною історичною категорією, яка виникає, розвивається і змінюється під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх факторів. Виникаючи на більш високій стадії суспільного поділу праці, вона стає одним із місць прояву об'єктивних закономірностей суспільного розвитку і складається з таких елементів, як ринкові угоди на землю, земля у ринковому обігу, фінансове забезпечення ринкових операцій, ціна землі тощо. Саме вони й визначають рівень розвитку і ступінь функціонування земельного ринку.

Функціонування земельного ринку розглядається як об'єктивний загально-історичний процес з його порайонними та місцевими особливостями в тих українських землях, які у другій половині XIX — на початку XX ст. перебували в межах Російської імперії. Визначено сукупність методів наукового пізнання цього процесу, які умовно можна поділити на загальнонаукові, конкретно-наукові та спеціальні методи споріднених і суміжних наук.

До перших належать методи наукової класифікації та типологізації, аналізу й синтезу, логіки наукового пізнання. Методи дедуктивної та індуктивної логіки складають антологічну, гносеологічну і доказову основу вивчення земельного ринку. Всі висновки наукового дослідження побудовані за законами дедуктивної (формальної) логіки. Так, твердження про те, що українські землі займали провідне місце в Російській імперії за економічним розвитком взагалі, й за рівнем розвитку земельного ринку зокрема, побудовані на основі досліджених еволюції ринково-поземельних відносин на тлі загального економічного піднесення українських земель після скасування кріпосного права. Зрештою, це дає можливість поступово перейти до теоретичних узагальнень, розроблених методом індуктивної логіки.

Основними при вивченні історії земельного ринку є методи історичного дослідження: історико-аналітичний, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний тощо. Останній метод використовується при порівняльній характеристиці етапів еволюції українського земельного ринку, його порайонних і погубернських особливостей, із показниками всеросійського земельного ринку. Синтез методів історичного дослідження дає можливість максимально використати переваги кожного з них для більш цілісного вивчення проблеми у цілому та розв'язання конкретних дослідницьких завдань зокрема.

Методологія дослідження історії земельного ринку в Україні базується на притаманних історичній науці принципах. Основоположними принципами історичних наукових студій є історизм і прагнення до об'єктивності в координатах цивілізаційного підходу, що в сукупності з відповідними методами становить методологічне підґрунтя для історичного пошуку. Особлива роль продовжує належати принципу історизму. Методологія історизму відкриває широкі можливості «мислених реконструкцій внутрішньої логіки науки, станів та особливостей зростання наукового пізнання»⁷. Принцип історизму передбачає вивчення земельного ринку в Україні з урахуванням сукупності його історико-економічних зв'язків та фіксацією якісних змін у його структурі. Іншими словами, принцип історизму визначається підходом до історичних подій, фактів та

явищ з позицій їхньої динаміки. Через те діяльність на земельному ринку окремих категорій земельних власників, як і сам процес ринково-поземельних відносин на різних етапах еволюції слід розглядати у зв'язку із загальною соціально-економічною та політичною ситуацією, особливостями урядової аграрної політики та станом аграрного сектору в цілому в той чи інший історичний період. Цивілізаційний же підхід передбачає розгляд ринково-поземельних відносин крізь призму їх рушіїв, тобто різних категорій земельних власників з урахуванням конкретно-історичних цивілізаційних особливостей і ментальності українського населення у другій половині XIX — на початку XX ст. Крім того, при допомозі статистичного методу, фіксуються кількісні та якісні зміни в життєдіяльності земельного ринку по кожному року окремо під впливом змін у становищі сільського господарства в цілому та змін у житті українського суспільства, і передусім його основної маси — селянства.

Принцип об'єктивності історичного дослідження реалізується через принципи деполітизованості й світоглядного плюралізму. Вони передбачають можливість співіснування багатьох точок зору на одну й ту ж проблему. Принцип деполітизованості передбачає ухилення від політичних оцінок та неупереджений підхід до історичних фактів, подій і явищ суспільного буття. Використання принципу деполітизованості є особливо важливим при висвітленні ринково-поземельних відносин на початку XX ст., позначеного підвищеною активністю багатьох політичних сил у Російській імперії у період поглиблення загальної кризи самодержавства, початку аграрної реформи П. Столипіна та Першої світової війни. Принцип світоглядного плюралізму передбачає наявність існування кількох і більше точок зору на одну й ту ж історичну подію, або один і той же історичний факт чи процес. Дотримання даного принципу означає вивчення і творче урахування різних підходів до висвітлення ринково-поземельних відносин. Дотримання принципу об'єктивності, виразниками якого і є принципи деполітизованості і світоглядного плюралізму, зовсім не означає, що дослідник взагалі має відмовитися від власних критичних оцінок і суджень, усунутись від наукових дискусій. Навпаки, кожен автор залишає за собою право на обґрунтування власної позиції і власного погляду щодо суперечливих і неоднозначних подій та явищ суспільного розвитку.

Названі вище принципи й методи історичного пізнання далеко не вичерпують усієї гами методичних прийомів, які постійно вдосконалюються і поповнюються новими. Сьогодні логіка історичних знань все більше зводиться до того, щоб якомога глибше і всебічніше проникнути у розуміння минулого, а отже і дати йому відповідне наукове пояснення. По суті, у цьому контексті й слід розглядати, як прагнення до більш глибокого вивчення структурних складових історичного процесу з позицій сучасної історичної науки, як тенденцію до аналізу тих мікропроцесів, які відбуваються в історії суспільства, так і їх синтезу «у єдиному потоці «великих» і «малих» історичних подій». Головне — розширення способів і методів пізнання⁸.

Причинні системи і кореляції між різними явищами суспільного життя, діалектика між логікою, абстрактною структурою та історичною реальністю, рух

від структури до історичного моменту, і навпаки, слід розглядати в єдиному руслі відображення широкої і щільно насиченої різноманітними подіями соціальної історії⁹. Сьогодні багато уваги приділяється використанню методу «історичного історизму». Це дозволяє розглядати власника землі, як рушія земельного ринку та найголовнішої його складової, без якої ні земельний, ні будь-який інший ринок існувати не може.

Важливе значення для розкриття сутності питань, які об'єднує проблема земельного ринку, має метод системності. Він передбачає виявлення взаємозв'язків між його елементами, і формування його як цілісної категорії, а також розглядає земельний ринок у взаємозв'язку з іншими історичними процесами і явищами. Дотримуючись принципу системності, слід розглядати земельний ринок одночасно і як самостійну економічну категорію, і як невід'ємну складову більш широкого поняття — ринку аграрного. Нерідко метод системності використовується одночасно з методом структуралізму. В об'єднаному вигляді вони являють собою системно-структурний метод, який дозволяє розглядати об'єкт дослідження, як цілісну систему. Цей метод орієнтує нас на встановлення різних типів зв'язків у об'єкті дослідження. Структуралізм є випробуваним методом підходу до вивчення масових статистичних джерел і дозволяє послідовно проаналізувати основні елементи земельного ринку протягом тривалого історичного періоду.

Застосування вибіркового методу і методу групування дозволяє створити нові структури статистичного порядку для виявлення відносних та середніх величин, зокрема стосовно ринкових цін на землю. Використання статистичного методу дає можливість відновити кількісні показники життєдіяльності земельного ринку в цілому та його складових зокрема. Прагматично-історичний та аналітичний методи підходу до висвітлення проблеми еволюції земельного ринку дозволяє поєднати різні способи історичного дослідження, не порушуючи при цьому принципу об'єктивності наукового пошуку. Історичні й соціально-гуманітарні методи використовуються поряд з ефективними й апробованими методами споріднених і суміжних з історією наук. Використання методів гуманітарних дисциплін, а відповідно і зміст міждисциплінарних підходів, визначаються характером об'єкту, предмету дослідження та характером залучення джерел у координатах філософського підходу. Такий підхід до методології об'єкту дослідження не тільки не перешкоджає, але й сприяє процесу наближення до істини, тому що для кожної часткової сфери дослідження слід обирати саме ті методи пізнання, які найкраще для цього підходять.

Вивчення історії земельного ринку в Україні другої половини XIX — початку XX ст. передбачає з'ясування закономірностей його виникнення і розвитку як соціально-економічної категорії в контексті соціального простору і часу тогочасного суспільства. Сучасні історичні знання мають для цього адекватний необхідний інструментарій. Системний міждисциплінарний аналіз дозволяє виявити механізми, характер і наслідки впливу соціально-економічних, соціально-культурних і внутрішньо-наукових факторів для успішного існування земельного ринку та його еволюції. Внаслідок цього виникає можливість для

об'єктивної оцінки його місця в соціально-економічному житті України другої половини XIX — початку XX ст.

¹ Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. — К., 1996. — С. 6.

² Шевченко В.М. Земельний ринок України (1861–1917 рр.): монографія. — Ніжин, 2010. — 344 с.

³ Реснит О.П. Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.): монографія. — К., 2003. — С. 3–4.

⁴ Реснит О.П. Україна XIX–XX століть. Роздуми та студії історика. — Корсунь-Шевченківський, 2009. — С. 7.

⁵ Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної історичної науки // Український історичний журнал. — 1999. — № 1. — С. 87.

⁶ Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. — К., 2003. — С. 51.

⁷ Самардан М.М. Філософія науки: напрями, теми, концепції: Навч. посібник. — К., 2011. — С. 76.

⁸ Соколов А.К. Социальная история: проблемы методологии и источниковедения // Проблемы источниковедения и историографии : [Материалы II Научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. (Москва, МГУ им. М.В. Ломоносова, 30 ноября — 1 декабря 1998 г.)]. — М., 2000. — С. 89.

⁹ Там же.